

गौरी देशपांडे यांच्या लेखनातील समाजनिष्ठा आणि वास्तविकतेचे चिकित्सक अध्ययन

गिरीश प्रभाकरराव काळे, संशोधक, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर
डॉ. मंजुषा दिगांबर समर्थ, प्राध्यापक, आर्ट्स कॉलेज, सिहोरा, त. तुमसर, जि. भंडारा

सारांश

गौरी देशपांडे, मराठी आणि इंग्रजी भाषेत प्रसिद्ध असलेल्या सर्वात प्रतिष्ठित द्विभाषिक लेखिका, समाजनिष्ठा आणि वास्तविकतेचे धारदार विश्लेषण आपल्या लेखनात सादर करतात. स्त्री-पुरुष विरोधाभास आणि संघर्ष, सांस्कृतिक विरोधाभास, व भारतीय समाजातील विविध कालखंडातील स्त्रियांचे रूपांतर, वैयक्तिक संघर्षांसह, सामाजिक चौकटीतील वैयक्तिक जीवनाचे चित्रण त्यांनी लेखनाद्वारे स्पष्ट केले आहे. अशा प्रकारे, हे संशोधन देशपांडे यांच्या समाजनिष्ठा आणि वास्तवाच्या सादरीकरणाचा अभ्यास करते. ते वेगाने बदलणाऱ्या जागतिक परिस्थितीत परस्पर संबंध, समाजाशी संबंध, आणि स्वतःशी असलेले संबंध कसे चित्रित केले जातात हे तपशीलवार पाहते. साहित्यिक आणि सामाजिक-सांस्कृतिक दृष्टिकोन वापरून, अभ्यास तिच्या कथांमध्ये परंपरा आणि आधुनिकता, आधुनिक स्वयं-संस्था आणि सामूहिक चेतनेच्या कल्पनांना छेद देतो. देशपांडे यांचे लेखन समाजाच्या नैतिकतेच्या आणि सामाजिक रूढींच्या प्रस्थापित कल्पनांना कसे अशोभनीय आणि अनेकदा कच्चे वास्तव मांडतात हे संशोधनातून दिसून येते. या अभ्यासामुळे, प्रेक्षक आणि तिच्या साहित्यकृतींचे योगदान यांच्यातील एक पूल स्थापित केला जातो आणि समाज व निसर्गात तिच्या विचारांची चिरस्थायी प्रासंगिकता दिसून येते.

मुख्य शब्द: गौरी देशपांडे, समाजनिष्ठा, वास्तववाद, लैंगिक भूमिका, परंपरा, आधुनिकता, मराठी साहित्य

परिचय:

साहित्य हे समाजातील सर्व गुंतागुंत, विरोधाभास आणि बदलत्या निकषांसह विभक्त करण्याचे साधन आहे. गौरी देशपांडे हा भारतीय साहित्यातील एक महत्त्वाचा आवाज आहे आणि तिची कथा त्यांच्या निर्भयता, आत्मनिरीक्षण आणि विचारशीलतेसाठी ओळखली जाते. तिची कामे, काल्पनिक कथा, कविता किंवा निबंध आहेत, परंपरागत नियमांना आव्हान देतात आणि महिलांचे हक्क, घरगुती अपेक्षा आणि नैतिक संहिता यांच्याशी संबंधित कठोर सामाजिक संरचनांवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करतात.

देशपांडे यांच्या लेखनातील समाजनिष्ठा आणि वास्तव हे वैयक्तिक अनुभव आणि समाजाच्या मागण्या यांच्यातील गुंतागुंतीचे नाते कसे स्पष्ट करते याचे विश्लेषण हा अध्ययन करतो. सामाजिक अखंडता या शब्दाचा अर्थ समाजाची नैतिक नक्षी आहे ज्यास प्रामाणिकपणा, निष्पक्षता आणि सामूहिक जबाबदारी यासारख्या मूल्यांसह एकत्र ठेवण्याची आवश्यकता आहे. देशपांडे यांचे कार्य सामाजिक विरोधाभास, आर्थिक शोषण आणि लैंगिक अन्यायासमोर एक नाजूक विषय म्हणून ही अखंडता उघड करतात.

आणखी एक आवर्ती विषय म्हणजे भारतीय समाजात महिलांची झपाट्याने बदलणारी भूमिका. कथांमध्ये, स्त्री नायक स्वातंत्र्य आणि आत्म-अभिव्यक्तीबद्दल ओळखीच्या संकटातून जातात, स्त्रीत्वाची पारंपारिक प्रतिमा कठोरपणे नाकारतात. कवयित्रीला सामाजिक वर्तन आढळते जे निसर्गातील अत्याचारी व्यवस्था दर्शवते. देशपांडे यांच्या काही सर्जनशील कार्यांचे विश्लेषण करून ती तिच्या व्यक्तिरेखेचा संघर्ष आणि सामाजिक अपेक्षांच्या समीक्षेची कसा समतोल साधतात हे समजून घेण्यासाठी हे संशोधन प्रयत्न करेल.

सामाजिक-साहित्यिक दृष्टिकोन वापरून, म्हणजे, साहित्यिक अध्ययनाचे मिश्रण आणि ऐतिहासिक व सांस्कृतिक पार्श्वभूमीचे समग्र परीक्षण, या अध्ययनात देशपांडे यांची कार्ये त्यांच्या कथनात्मक पद्धती, व्यक्तिचित्रण आणि विषयासंबंधीच्या चिंतेच्या संदर्भात वास्तववाद आणि अखंडतेवरील चर्चेस कसे योगदान देतात याचा मागोवा घेतात. लेखनाच्या द्विभाषिक पद्धतीचा, सामाजिक सत्याच्या अभिव्यक्तीचा एक प्रकार म्हणून भाषेच्या गुणधर्मांच्या संदर्भात देखील अर्थ लावला गेला आहे.

या संशोधनाचे महत्त्व समाजाचे प्रतिबिंब आणि समीक्षक म्हणून साहित्याचा शोध घेण्यामध्ये आहे. या अध्ययनाचा उद्देश देशपांडे यांच्या कथांसोबत समकालीन जगामध्ये सचोटी, नैतिकता आणि सत्य या विषयावर सुरू असलेल्या प्रवचनात

साहित्याची भूमिका दर्शविण्यासाठी आहे. याव्यतिरिक्त, सामाजिक वास्तववाद आणि स्त्रीवादी समीक्षेच्या मोठ्या ऐतिहासिक चौकटीत देशपांडे यांच्या कार्याचे स्थान समाजनिष्ठा आणि वास्तविकतेच्या संकल्पनांवर प्रश्न, व्याख्या आणि पुनर्परिभाषित करण्याची पद्धत म्हणून साहित्याविषयीची आपली समज अधिक सखोल करू शकते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- १) गौरी देशपांडे यांच्या लेखनातील समाजनिष्ठा आणि वास्तव या विषयांचे विश्लेषण करण्यासाठी, त्यांच्या साहित्यकृतींचे प्रतिबिंब आणि सामाजिक संरचना, लिंग गतिशीलता आणि सांस्कृतिक संघर्ष कसे प्रतिबिंबित होतात यावर लक्ष केंद्रित करणे.
- २) गौरी देशपांडे यांच्या कार्यातील सामाजिक निष्ठेचे चित्रण तपासणे.
- ३) गौरी देशपांडेच्या कथांमधील वास्तववादाच्याविषयाचा शोध घेणे.
- ४) लिंग भूमिका आणि महिलांच्या संघर्षांच्या प्रतिनिधित्वाचे विश्लेषण करणे.
- ५) गौरी देशपांडेच्या लेखनावरील सामाजिक-सांस्कृतिक घटकांच्या प्रभावाचे मूल्यांकन करणे.
- ६) गौरी देशपांडेच्या कथनशैली आणि साहित्यिक तंत्रांचा अध्ययन करणे.

साहित्य समीक्षा:

गौरी देशपांडे यांचे कार्य अनेक संशोधकांचे विषय आहे ज्यांनी समाजनिष्ठा आणि वास्तववाद या विषयांचे परीक्षण केले आहे. अपर्णा महाजन (२०१३) यांच्या मते, देशपांडे यांनी आळशी सफाई कर्मचारी (१९९७) मध्ये स्त्री-पुरुष नातेसंबंध आणि सामाजिक नियमांचे गुंतागुंतीचे चित्रण केले आहे. संध्या एस. नेने (२०१४) यांनी स्त्री लैंगिकता आणि सार्वजनिक-खाजगी द्वंद्व यावर कवीच्या प्रतिबिंबांवर भर देऊन, बिट्विन बर्थर्सवर चर्चा केली. निवेदिता सिंग (२०१८) यांनी देशपांडे यांना भारतीय इंग्रजी कवितेचे प्रणेते म्हणून प्रेम, मोहभंग आणि नुकसान या विषयांवर चर्चा केली. लीना चांदोरकर (२०१९) यांनी देशपांडे यांच्या काल्पनिक कथांमधील "स्त्री प्रश्न" हे पितृसत्ताक परिस्थितीत स्त्रियांच्या दुर्दशेवर विशेष भर देऊन कथन केले. साहित्यसेतूने २०२० मध्ये केलेल्या अध्ययनात देशपांडे यांच्या कथन तंत्राचा विशेष संदर्भात आळशी सफाई कर्मचारीचा अभ्यास करण्यात आला, ज्यात त्यांच्या जटिल भावना आणि सामाजिक वास्तविकता अंतर्भूत करण्याच्या क्षमतेवर जोर देण्यात आला. २०२३ मध्ये, एका अध्ययनाने देशपांडे यांना स्त्री-पुरुष समानता आणि महिला सक्षमीकरणासाठी आवाज देणारी स्त्रीवादी लेखिका म्हणून परिभाषित केले. थोडक्यात, वरील सर्व अध्ययन देशपांडे यांना भारतीय साहित्यातील सामाजिक वास्तव, लैंगिक भूमिका आणि भावनिक गुंतागुंत यांच्याशी निगडित सर्वात महत्त्वाचा साहित्यिक आवाज म्हणून अधोरेखित करतात.

संशोधन पद्धती:

हे अध्ययन गौरी देशपांडे यांच्या साहित्यकृतींचे विश्लेषण करण्यासाठी गुणात्मक संशोधन रचना वापरून समाजनिष्ठा आणि वास्तविकता या विषयांचा शोध घेते. या अध्ययनात प्राथमिक स्रोत जसे की कादंबरी, लघुकथा आणि कविता संग्रह तसेच दुय्यम स्रोत जसे गंभीर निबंध, शोधनिबंध, पुनरावलोकने आणि मुलाखती यांचा वापर करण्यात आले आहे. माहिती संकलन पद्धतींमध्ये साहित्यिक मजकूर विश्लेषण, तुलनात्मक विश्लेषण आणि गंभीर साहित्य पुनरावलोकन यांचा समावेश आहे. विषयगत विश्लेषण लिंग भूमिका, सामाजिक नियम आणि वैयक्तिक संघर्ष यावर लक्ष केंद्रित करते, तर स्त्रीवादी आणि सामाजिक सिद्धांत देशपांडे यांच्या महिला व समाजाच्या चित्रणाचा अर्थ लावतात.

गौरी देशपांडे यांच्या लेखनामधील समाजनिष्ठा आणि वास्तविकता:

गौरी देशपांडे, एक विपुल द्विभाषिक लेखिका, सामाजिक समस्यांच्या शोधासाठी ओळखल्या जातात-विशेषतः लिंग, वर्ग आणि सांस्कृतिक ओळख. देशपांडे यांच्या कलाकृतींमधून मानवी नातेसंबंधातील गुंतागुंत, जीवनाला आकार देणारे सामाजिक नियम आणि प्रगतीशील आधुनिकतेच्या वेदना अनेकदा समोर येतात. वास्तववादात रुजलेली, तिची साहित्यशैली सर्व वास्तव जीवनात मांडते. देशपांडे तिच्या अनेक कामांमध्ये, न्याय आणि नैतिकतेची आकांक्षा दाखवण्यासाठी पितृसत्ताक,

जातीय आणि आर्थिकदृष्ट्या शोषण करणाऱ्या संरचनांना बगल देतात.

देशपांडे यांच्या लिखाणात लैंगिक भूमिका आणि स्त्रीवादी दृष्टीकोन, शक्यता आणि विरोधाभासांचा गर्भधारणा हा मुद्दा महत्त्वाचा आहे. स्वीकारलेल्या सामाजिक नियमांच्या विरोधात बंड करणाऱ्या, स्वातंत्र्याचा सद्गुण निवडणाऱ्या आणि पितृसत्ताक निर्बंधांद्वारे परिभाषित केलेल्या जटिल भूमिकांमध्ये पडण्यास नकार देणाऱ्या शूर महिलांचे तिने चित्रण केले आहे. तिच्या नायिका प्रेम, विवाह आणि स्वातंत्र्याच्या प्रश्नांशी झुंजतात, आज भारतीय समाजातील स्त्रियांशी संबंधित मोठ्या प्रश्नांना प्रतिबिंबित करतात.

देशपांडे कौटुंबिक संस्था आणि परस्पर संबंधांची रचना गुंतागुंतीच्या पद्धतीने शोधतात जे वैयक्तिक स्तरावर व्यक्तींना सामोरे जाणाऱ्या भावनिक आणि मानसिक अशांततेने वैशिष्ट्यीकृत आहेत. अकार्यक्षम कुटुंबे आणि तुटलेल्या नातेसंबंधांचे चित्रण संप्रेषणातील अडथळे, पिढीतील अंतर आणि सामाजिक सक्ती या मोठ्या समस्यांबद्दल अंतर्दृष्टी प्रदान करते.

देशपांडे यांच्या लेखनात परंपरा आणि आधुनिकता यांच्यातील संघर्षाचा विचार केला जातो आणि ते बऱ्याचदा अशा पात्रांना दाखवतात ज्यांना या वेगाने बदलणाऱ्या जगात त्यांच्या सांस्कृतिक अस्मितेचा त्रास होतो. ही द्विभाषिकता तिच्या स्वतःच्या द्विभाषिकतेमध्ये दिसते, मराठी आणि इंग्रजी दोन्ही भाषिक प्रेक्षकांसाठी लेखन, पारंपारिक भारतीय मूल्ये आणि पाश्चात्य प्रभाव यांच्यातील अंतर कमी करते.

भारतीय समाजातील आर्थिक आणि सामाजिक असमानतेवर आणखी एक महत्त्वाचा चिंतेचा केंद्रबिंदू आहे-घरगुती कामगार, ग्रामीण स्थलांतरित आणि समाजाच्या काठावरील लोकांचे दयनीय अस्तित्व. सामाजिक विषमतेचे वास्तववादी चित्रण करून, देशपांडे विशेषाधिकार आणि वंचितता यांच्यातील स्पष्ट असमानता दर्शवितात, सामाजिक गतिशीलतेमध्ये अडथळा आणणारे राजकीय आणि संस्थात्मक अडथळे अधोरेखित करतात.

थोडक्यात, गौरी देशपांडे यांचे साहित्य समाजनिष्ठा आणि वास्तवावर एक ओरखडे भाष्य सादर करते, रूढींच्या वारशाला आव्हान देते आणि सर्वसमावेशक आणि न्याय्य समाजाची पुष्टी करते.

देशपांडे यांच्या लेखनातील समाजनिष्ठा:

गौरी देशपांडे यांचे कार्य सामाजिक संरचना आणि मूल्ये यांच्यातील सुसंवाद म्हणून सामाजिक अखंडतेचे परीक्षण करते. लिंग, कौटुंबिक आणि वर्गाशी संबंधित असलेल्या स्थिर नियमांविरुद्ध लोक त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या गाभ्याशी वाटाघाटी कशी करतात याचे तिने वर्णन केले आहे. देशपांडे एका संक्रमणात असलेल्या समाजाचे चित्रण करतात ज्यामध्ये केवळ सामूहिक आदर्श म्हणून अस्तित्वात असलेल्या नैतिकतेच्या विरोधात निवड करणे आवश्यक आहे. अशा विषमतेच्या वातावरणात समाजनिष्ठाखरोखरच साकार होऊ शकते का, हा प्रश्न अनेकदा विचारात येतो.

आळशी सफाई कर्मचारी आणि जायची वेळ झाली होतीसारख्या कथांमध्ये, देशपांडे नैतिक दुविधा व नातेसंबंधांच्या मुद्द्यांवर विचारपूस करतात, धीर आणि वैभवाचे जग दर्शवतात जिथे व्यक्ती समाजातील नवीन भूमिका पुन्हा परिभाषित करण्यासाठी आणि पूर्ण करण्यासाठी प्रतिकूलतेच्या विरोधात प्रयत्न करतात. तिची स्त्री पात्रे नेहमीच पुराणमतवादी परंपरांचा प्रतिकार करतात आणि स्वातंत्र्य व अभिव्यक्तीसाठी संघर्ष करतात. पितृसत्ताक आचारविरुद्धचा हा अवहेलना व्यक्तीस्वातंत्र्य आणि सामाजिक नैतिक संहिता, सामाजिक अखंडतेचा एक पैलू यांच्यातील घर्षण प्रकट करतो.

देशपांडे वर्गीय विषमता आणि सांस्कृतिक तणावाचे प्रश्न हाताळतात, उपेक्षितांच्या चिंता मांडतात आणि त्यांच्या चळवळीतील सर्व प्रकारच्या सामाजिक आणि आर्थिक अडथळ्यांवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करतात. अशी पात्रे विविध पार्श्वभूमीतून निवडलेल्या अस्तित्वाच्या तीव्र विरोधाभासी माध्यमांचे प्रतिनिधित्व करतात. असे केल्याने, ती दाखवते की सामाजिक अखंडता हा केवळ वैयक्तिक नैतिकतेचा प्रश्न नसून तितकाच सामूहिक न्याय आणि सर्वसमावेशकतेचा प्रश्न आहे. देशपांडे यांची सामाजिक एकात्मतेची संकल्पना सांस्कृतिक संकरितता आणि जागतिकीकरणामध्ये विस्तारते, द्विभाषिक लेखिका म्हणून एक अद्वितीय स्थान व्यापते, मराठी आणि इंग्रजी भाषेत व्यवहार करते, तिच्या अनेक पात्रांद्वारे अस्तित्वाचे विभाजित स्वरूप पसरते. तिचे नायक ओळख, आपलेपणा आणि सांस्कृतिक सत्यता याविषयी वेदनादायक ध्यान करतात.

देशपांडे समाजनिष्ठाएक स्थिर किंवा निरपेक्ष स्थिती म्हणून उंचावत नाहीत, त्याऐवजी ती एक द्रव, अगदी विवादित, संकल्पना म्हणून चित्रित करतात. नायक नेहमीच सामाजिक एकात्मतेमध्ये यशस्वी होऊ शकत नाहीत, तरीही ते प्रश्न लढतात आणि अशा अखंडतेचा पाया पुन्हा तयार करतात. स्पष्ट आणि सखोल चिंतनशील लेखनातून देशपांडे समाजाचे एक आकर्षक दृष्टीकोन मांडतात, ज्यामध्ये बदलामुळे प्रत्येक वळणावर अखंडता धोक्यात येते.

गौरी देशपांडे यांच्या कामातील वास्तववाद:

गंभीर वास्तववाद गौरी देशपांडेच्या साहित्यिक शैलीला चिन्हांकित करते, ज्याचा वापर ती पात्रे, क्षेत्र आणि सामाजिक परिस्थिती निर्माण करण्यासाठी कोणत्याही उत्कर्ष किंवा रोमँटिक कल्पनांशिवाय करते. वास्तविकता, विचार करायला लावणारी, सखोलपणे संबंधित, समकालीन सामाजिक वास्तवांच्या क्षेत्रामध्ये ही कामे लिंग, वर्ग, सांस्कृतिक संकर आणि अस्तित्वात्मक कोडी यावर लक्ष केंद्रित करतात.

"प्रामाणिकता आणि गुंतागुंत" हे शब्द देशपांडे यांच्या वास्तववादाचे प्रतिबिंब महिलांच्या जीवनाचे चित्रण करताना दिसतात. स्त्रिया विश्वाला मूर्त रूप देतात: दुसऱ्या शब्दांत, गुंतागुंत, त्यांच्या स्वतः च्या संघर्षांच्या संचासह - वैयक्तिक आणि सामाजिक, विवाह, मातृत्व, सामाजिक अपेक्षा, भावनिक पूर्तता आणि हे सर्व. निर्णय घेणे हे एक क्षेत्र बनते ज्यामध्ये त्यांची परिस्थिती, इच्छा आणि सतत दबाव आणणारे सामाजिक बंधने एकमेकांशी भिडतात: या महिला अशा व्यक्ती बनतात ज्यांच्याशी आपण संबंध ठेवू शकतो.

या देशपांडेच्या कथा त्यांच्या अत्यंत गोंधळलेल्या आणि अशांत स्वरूपात भावनिक गोंधळ, गैरसमज आणि बदलत्या गतिमानतेने भरलेल्या नातेसंबंधांचे परीक्षण करतात. ते घरकामगार, ग्रामीण स्थलांतरित आणि उपेक्षित लोकांच्या संघर्षावर लक्ष केंद्रित करतात आणि त्यांच्या अस्तित्वातील अस्वस्थ सत्ये उघड करतात.

देशपांडे यांचा वास्तववाद गरिबी किंवा दडपशाहीच्या चित्रणाच्या पलीकडे जातो; हे पात्रांचे मानसिक आणि भावनिक जीवन, त्यांची लवचिकता, बुद्धिमत्ता आणि जगण्याची प्रवृत्ती यावर लक्ष केंद्रित करते. या प्रकारचे चित्रण तिच्या सामाजिक चिंतेच्या चित्रणात अधिक सूक्ष्मता, गुरुत्व आणि विश्वासार्हता देते.

द्विभाषिक लेखिकागौरी देशपांडे सांस्कृतिक संकर आणि आधुनिकीकरणाच्या प्रश्नाला विशिष्ट दृष्टिकोनाच्या सहाय्याने सादर करतात. तिच्या लिखाणाचा गाभा हा बदलत्या भारतात वितरीत केलेले बहुवचन वैशिष्ट्य आहे, जिथे जागतिकीकरण, पाश्चात्त्यीकरण व शहरीकरण सांस्कृतिक आणि पिढ्यानपिढ्या समस्यांना वेगळे करते.

देशपांडे यांचा वास्तववाद केवळ बाह्य जगाच्याच नव्हे, तर आतील जगाच्या वाटाघाटीमध्ये देखील उत्कृष्ट आहे. तिच्या पात्रांना सहज उत्तरे मिळवण्याऐवजी, ती त्यांना अशा गुंतागुंतीच्या परिस्थितीत अडकवते, ज्यामुळे ते अस्तित्त्व टिकवण्याचा संघर्ष करतात. देशपांडे वास्तववादावर आधारित असून, तिची कला संस्कृती आणि भूगोलाच्या पलीकडे असलेल्या कालातीत मानवी अनुभवांशी संबंधित गुणवत्तेसह सुसज्ज आहे.

गौरी देशपांडे यांच्या कार्यात लिंग आणि वर्गाची गतिशीलता:

गौरी देशपांडे यांच्या लेखनात लिंग आणि वर्ग या संकल्पनांचा शोध घेतला जातो, सामाजिक अस्मितेचे दोन आयाम जे वैयक्तिक अनुभव आणि सामाजिक संरचना दर्शवतात. वर्णनात्मक समीक्षेने घर आणि कुटुंबाशी संबंधित लिंगाच्या कल्पना स्थापित केल्या आणि सामाजिक वर्गांमधील दरी प्रकट केली, ज्यामुळे भारतीय साहित्यातील स्त्रीवादी व समाजशास्त्रीय चर्चेमध्ये तिचे स्थान एक महत्त्वपूर्ण आवाज म्हणून मजबूत होते.

सशक्त आणि गुंतागुंतीच्या स्त्री भूमिका, सामाजिक बंधने झुगारून आणि स्वायत्तता शोधणारी, देशपांडे यांच्या लिंगभावाच्या उपचाराचे चित्रण करतात. तिचे पात्र बहुतेकदा असे असतात जे स्त्रीची सर्व पूर्तता विवाह आणि मातृत्वात असते हे मत नाकारतात आणि त्यांच्या स्वतःच्या इच्छा, महत्वाकांक्षा व निवडी व्यक्त करतात. असे करताना, तिने विवाह, मातृत्व आणि अविवाहित स्त्रियांना सामोरे जाणाऱ्या संघर्षासारख्या नातेसंबंधांच्या मार्गात येणाऱ्या लिंगनिरपेक्ष अपेक्षांच्या कथाही विणल्या. देशपांडे स्वतःसाठी सत्य धरतात; ती केवळ लिंगाबद्दलच लिहित नाही तर वर्ग आणि सामाजिक अन्याय आणि असमानता

याबद्दलही लिहिते. देशपांडे त्यांच्या कामांमध्ये श्रीमंतांच्या जीवनशैलीची गरीब सामान्य लोकांच्या संघर्षाशी तुलना करतात, त्यांच्या कथा सहानुभूती आणि अंतर्दृष्टीने मार्मिक बनवतात. तिच्या लघुकथांमध्ये, आपल्याला घरकामगार, अल्पवयीन मजूर किंवा ग्रामीण-शहरी स्थलांतरितांना शोषण, आर्थिक अवास्तवता आणि वर्गीय भेदभावाचा सामना करावा लागतो.

देशपांडे यांचे सर्वांत लक्षवेधक भाष्य लिंग आणि वर्ग एकमेकांना छेदणाऱ्या क्षेत्रात आहे: स्त्रियांवरील दुहेरी ओझे. कष्टकरी स्त्रिया दडपल्या जाणाऱ्या, आर्थिक चणचण आणि पितृसत्ताक अपेक्षांनी दुहेरी ओझे वाहून नेत असतात. हे अदृश्य सामाजिक अंतर निर्माण करताना त्यांच्या श्रमाचे शोषण करणाऱ्या प्रबळ वर्गाच्या दृष्टीकोनातून ते अनेकदा घरगुती मदतनीस, मजूर आणि हे कठीण जीवन त्यांच्या रडारवर केवळ लहान फुंकर म्हणून काम करतात.

देशपांडे सामाजिक दांभिकतेचा निषेध करतात, जे समाजातील विरोधाभास एका दमात उघड करतात आणि स्त्रियांना "सैल नैतिकता" साठी शिक्षा करतात, परंतु बंद दाराच्या मागे, त्याच कृतींचे समर्थन करतात. तिच्या लेखनात असा युक्तिवाद केला जातो की नैतिक सूट हा श्रीमंत आणि प्रसिद्ध लोकांचा हक्क आहे, तर गरीब, विशेषतः स्त्रिया, अत्यंत परिणाम सहन करतात.

गौरी देशपांडे यांच्या कलाकृतींमध्ये परंपरा विरुद्ध आधुनिकता:

गौरी देशपांडे यांचे कार्य भारतीय समाजाच्या संक्रमणकालीन अवस्थेदरम्यान लादलेल्या परंपरा आणि आधुनिकता यांच्यातील संघर्षाशी निगडित आहे. आधुनिक स्वतंत्र ओळख स्वीकारायची की रुजलेल्या परंपरांची भावनिक आणि आध्यात्मिक जोड असावी, या संभ्रमाविरुद्ध असा संघर्ष सहसा वैयक्तिक-स्त्रियांकडून केला जातो.

देशपांडे यांच्या व्यक्तिरेखांमधील या विरोधाभासी परिस्थितींचे चित्रण काल्पनिक पद्धतीने स्पष्ट करते की, आधुनिकता कोणतीही निश्चित संकल्पना देत नाही, तर परंपरा कशा अडचणी निर्माण करू शकतात हे दाखवते.

देशपांडे कुटुंबपद्धतीतही बदल घडवून आणतात. आता, आधुनिकीकरण धोक्यात आले आहे; जुने संयुक्त कुटुंब सोडून, विभक्त कुटुंबांचे स्वरूप आकार घेत आहे, आणि स्त्रियांना एकटेपणासह मुक्तता दिली जात आहे. देशपांडे यांनी केलेले वास्तविक प्रतिबिंब समाजाच्या बदलत्या परिप्रेक्ष्यात खरेच आहे.

पाश्चात्यीकरणाचा प्रभाव भाषा आणि सांस्कृतिक ओळखीच्या क्षेत्रातही घुसलेला दिसतो. ज्या काळात आधुनिक इंग्रजीने भारतीय जीवनशैलीवर प्रभाव टाकला, तेव्हा अनेक पात्रे ओळखीसाठी वैयक्तिक संघर्षाचे प्रतिबिंबित करतात. देशपांडे या वास्तवाचे वाचकांसमोर मांडताना, परंपरा आणि आधुनिकतेच्या गुंतागुंतीच्या स्वरूपाबद्दल त्यांचे विचार मांडतात, परंतु ते नैतिकतेच्या दृष्टीने त्याचा विचार करताना दिसत नाहीत.

आधुनिकीकरण, विशेषतः सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून, अर्थशास्त्राच्या बरोबरीने, पूर्वीच्या उपेक्षित वर्गांच्या जीवनात वरच्या दिशेने गतिशीलता आणते. तथापि, देशपांडे आधुनिकीकरणाचा गौरव करताना दिसत नाहीत, तर ते त्याला दुधारी तलवार मानतात. कारण, जरी संधी निर्माण होत असल्या तरी, आर्थिक विषमता देखील वाढवते. त्यांच्या बहुतेक कथा आधुनिकीकरणामुळे विकसित झालेल्या विशेषाधिकारप्राप्त उच्चभ्रूंची तुलना निम्न-वर्गीय कामगारांशी करतात, ज्यांचे जीवन समाजातील अल्प बदलांभोवती फिरते.

प्रेमसंबंध आणि विवाह यातील विकासाबाबत, गौरी देशपांडे यांनी पुन्हा एकदा आधुनिकतेच्या विरोधात पारंपरिक भारताचा आवाज उठवला. त्यांच्या लेखनात, आदर्श पारंपारिक विवाह हा एक व्यवस्थित आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या मान्य असलेला समजला जातो, तर आधुनिकतेने समाजात रोमँस आणि प्रेमाच्या नवीन कल्पनांचा समावेश केला. यामुळे पिढ्यानपिढ्या संघर्ष निर्माण झाला आहे.

देशपांडे यांची स्त्री पात्रे विवाह आणि नातेसंबंधांच्या संदर्भात परंपरा आणि आधुनिकता यांच्यातील संघर्षात अडकलेली दिसतात. त्या पारंपारिक पद्धती आणि आधुनिकतेच्या बदलत्या विचारधारांमध्ये स्वतःला शोधत असतात. त्यांच्या कथा, स्त्रीच्या नातेसंबंधातील आव्हानांना प्रकट करतात, जिथे एका बाजूला पारंपरिक कुटुंब पद्धतीतील प्रेम आणि कर्तव्याचा आदर्श आहे, तर दुसऱ्या बाजूला आधुनिक प्रेम आणि स्वातंत्र्याच्या मागणीचा संघर्ष आहे. यामुळे त्यांची पात्रे नवा विचार, मुक्तता आणि इच्छाशक्ती यांच्या मार्गावर जाताना एक मानसिक आणि भावनिक द्वंद्व अनुभवतात.

निष्कर्षः

मानवी नातेसंबंध, सामाजिक रूढी आणि सांस्कृतिक बदलांची गुंतागुंत वास्तववादी कथनातून व्यक्त करणाऱ्या गौरी देशपांडे या ख्यातनाम लेखिका आहेत. तिचे कार्य लैंगिक संबंध, परंपरा आणि आधुनिकतेच्या संकल्पनांवर आणि सतत बदलणाऱ्या जगामध्ये सामील असलेल्या वैयक्तिक घटकांवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करतात. देशपांडे यांचे लेखन पुरुषसत्ताक व्यवस्थेच्या तत्त्वांवर प्रश्नचिन्ह उभे करतात, ज्यात खोलवर रुजलेल्या रूढी, सामाजिक-आर्थिक विषमता आणि एका व्यक्तीच्या इच्छा व समाजाच्या अपेक्षा यांच्यातील संघर्ष यांचा समावेश होतो. इथली समाजनिष्ठा आदर्श किंवा नियमानुसार नाही, परंतु ती लोकांसमोर सत्य ठेवते आणि सांस्कृतिक आणि कौटुंबिक अपेक्षांसह वैयक्तिक आकांक्षांचा बेरीज करण्याची मागणी करते. देशपांडे यांच्या लेखनामध्ये समाजातील विविध वर्गांची स्थिती, विशेषतः महिलांची आणि उपेक्षित घटकांची, दांभिकतेच्या प्रकाशात मांडली आहे. त्यांचे लेखन परंपरेच्या लादण्याकडे आणि समाजातील असमानतेकडे संकेत करते, जिथे स्त्री आणि सामाजिकदृष्ट्या दुर्बल वर्गांच्या संघर्षांना चांगल्या प्रकारे व्यक्त केले आहे. देशपांडे यांच्या लेखनामध्ये ही मूल्य प्रणाली जितकी आधुनिक होईल, तितकी ती त्यांच्या वाचनाऱ्यांना भावनिक शांततेपासून आणि पारंपरिक ओळखीपासून दूर करेल. परंपरेच्या कठोर बंधनांना तोडत, समाजातील वंचित वर्गांचे जीवन उलगडत, त्यांचा संघर्ष स्पष्ट केला जातो. त्यामुळे त्यांचे लेखन केवळ साहित्यिक पातळीवरच नाही, तर सामाजिक आणि सांस्कृतिक पातळीवरही विचार करण्यास प्रवृत्त करते. देशपांडे यांचा वास्तववाद, स्त्रीवाद आणि मुक्त विचारसरणीचा आवाज, वाचकाच्या मनाला भिडणारा, त्यांची राजकीय समयसूचकता आजही वैध आहे. भारतीय समाज अशांततेतून सतत झटत असताना, देशपांडे यांचे लिखाण वाचकाला अखंडता, अस्मिता आणि वास्तवाच्या वर्तमान व्याख्या तपासण्यास भाग पाडते. समाज व्यक्तींना कसा आकार देतो आणि व्यक्ती समाजाला कसा आकार देतो याच्या आराखड्यात ती स्वतःला खोलवर ठेऊन सामाजिक समीक्षेसोबतच मानसशास्त्रीय अंतर्दृष्टी देते.

संदर्भः

- १) बोंपिलवार वैशाली (२०१७), "गौरी देशपांडे यांच्या कादंबऱ्यांचा चिकित्सक अभ्यास", शोध प्रबंध, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती, पृ.क्र. २३०-२५८.
- २) कदम बंकट रामराव (२०१५), "गौरी देशपांडे आणि मृदुला गर्ग यांच्या कथात्मक साहित्याचा तौलनिक अभ्यास" शोध प्रबंध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद, पृ.क्र. १-२८७.
- ३) कांबळे ऋचा (२००९), "मराठी साहित्यातील आधुनिक स्त्रीची प्रतिमा (गौरी देशपांडे, प्रिया तेंडूळकर, सानिया आणि मेघना पेठे यांच्या साहित्यासंदर्भात)", शोध प्रबंध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद, पृ.क्र. ८२-१७९.
- ४) शिंदे बालाजी (२०१९), "गौरी देशपांडे (मराठी) आणि उषा प्रियवंदा (हिंदी) यांच्या कादंबऱ्यातील स्त्री प्रतिमा एक तौलनिक अभ्यास", शोध प्रबंध, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड, २४४-२५६.
- ५) भिलारे सोनाली (२०१५), "गौरी देशपांडे यांची इंग्रजी आणि मराठी कथा: अ स्टडी इन रिप्रेझेंटेशन ऑफ जेंडर.", पीएच.डी. प्रबंध, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, पृ. 192-225.
- ६) गौरी देशपांडे यांची साहित्यसूची, 'कथा गौरीची', मौज प्रकाशन, पृ.क्र. ३२६ ते ३३६.
- ७) विद्या बाळ, (२००८), "कथा गौरीची", मौज प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, २००८ पृ.क्र. ११, २९८.
- ८) घोंगे अश्विनी (२००३), "गौरी देशपांडे विशेषांक", मिळून साऱ्याजणी, २००३, ऑगस्ट, मौज प्रकाशन, पुणे, पृ.क्र. ८९.
- ९) गणोरकर प्रभा (२००३), "गौरी देशपांडे विशेषांक", मिळून साऱ्याजणी, २००३, ऑगस्ट, मौज प्रकाशन, पुणे, पृ.क्र. ७४.
- १०) पळसापुरे वंदना (२००५), "गौरी ध्यास मुक्तीचा", आकांक्षा प्रकाशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती.

- ११) राजापुरे डॉ. पुष्पलता (२००७), "एकेक पान गळावया आणि नंतर", पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती.
- १२) देशपांडे, गौरी. (१९७४). कारावासातून पत्रे. मौज प्रकाशन गृह.
- १३) देशपांडे, गौरी. (२००९). मध्य लटपटीत (आठवी आवृत्ती). मौज प्रकाशन गृह.
- १४) देशपांडे, गौरी. (१९८०). एकेक पान गळावया. मौज प्रकाशन गृह.
- १५) देशपांडे, गौरी. (१९८५). तेरूओ. मौज प्रकाशन गृह.
- १६) देशपांडे, गौरी. (२००९). काही दूरपर्यंत (तिसरी आवृत्ती). मौज प्रकाशन गृह.
- १७) देशपांडे, गौरी. (१९८७). निरगाठी. मौज प्रकाशन गृह.
- १८) देशपांडे, गौरी. (१९८७). चंद्रिके गं, सारिके गं. मौज प्रकाशन गृह.
- १९) देशपांडे, गौरी. (१९८९). दुस्तर हा घाट आणि थांग. मौज प्रकाशन गृह.
- २०) देशपांडे, गौरी. (२००८). थांग (तिसरी आवृत्ती). मौज प्रकाशन गृह.
- २१) देशपांडे, गौरी. (१९९४). मुक्काम (प्रथमावृत्ती). मौज प्रकाशन गृह.
- २२) देशपांडे, गौरी. (१९९९). गोफ (प्रथमावृत्ती). मौज प्रकाशन गृह.
- २३) देशपांडे, गौरी. (२००६). उत्खनन (तिसरी आवृत्ती). मौज प्रकाशन गृह.
- २४) देशपांडे, गौरी. (१९८६). आहे हे असं आहे (प्रथमावृत्ती). मौज प्रकाशन गृह.
- २५) देशपांडे, गौरी. (१९९६). विंचुणीचे धडे. मौज प्रकाशन गृह.
- २६) देशपांडे, गौरी. (१९९४). दार; मिळून साऱ्याजणी. दिवाळी.
- २७) देशपांडे, गौरी. (१९९६). धरलं तर चावतं; साप्ताहिक सकाळ, दिवाळी.
- २८) देशपांडे, गौरी. (१९९३). भिजत भिजत कोळी; साप्ताहिक सकाळ, दिवाळी.
- २९) देशपांडे, गौरी. (१९९३). रोवळी; मिळून साऱ्याजणी, दिवाळी.
- ३०) देशपांडे, गौरी. (२००१). हिशेब (लेख); साप्ताहिक सकाळ, दिवाळी.
- ३१) देशपांडे, गौरी. (१९७५-१९८४). अरेबियन नाईट्स (भाग १ ते १६).